

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

138:2 • 2018

Tillbaka till frihetstiden

KARIN SENNEFELT*

Stockholms universitet

Erik Bodensten, *Politikens drivfjäder: Frihetstidens partiberättelser och den moralpolitiska logiken*, Studia Historica Lundensia 23 (Lund: Historiska institutionen, Lunds universitet 2016). 399 s.

Erik Bodenstens avhandling är enligt egen utsago "ett försök att förstå en annorlunda politisk logik" (s. 13–14) i den politiska debatten i Sverige omkring år 1740. Empiriskt återvänder Bodensten till klassisk mark inom frihetstidsforskningen, till en debatt bland de högre stånden vid den tid då partilivet precis höll på att utveckla sig, men han gör det med nya teoretiska och metodiska verktyg.

Den annorlunda politiska logiken som åsyftas är förmodern, där den stora skiljelinjen i politiken är moralisk, inte baserad på ideologi, klass eller ekonomiska intressen. Konflikten handlade framför allt om vem som var lämpad att besluta om riksangelägenheter, varvid individens moraliska drivkrafter var av absolut största vikt. Detta leder Bodensten in i vad han kallar ett förmodernt erfarenhetsrum, där föreställningar om människans natur var avgörande för hur man tolkade den politiska utvecklingen och dess aktörer. Debatten strukturerades kring två antagonistiska berättelser, en för hattpartiet och en för mösspartiet. Men båda delade vad Bodensten kallar en moralpolitisk metaberättelse.

Boken är uppdelad i tre inledningskapitel baserade på tidigare forskning (kap. 1–3), och tre empiriska kapitel (kap. 4–6). Utgångspunkt för studien är frågan om moral, föreställning och förmodernt tänkande om tid, aspekter som Bodensten framhåller som centrala både för medborgarblivande och för de former som politiken kom att ta sig åren kring 1740. Till detta kom en relativt pessimistisk förväntningshorisont, vilken innebar att man tänkte sig att historien hade vissa spår som ständigt återkom i samhällens utveckling, uppgång följdes av fall. Framtiden var alltså känd och man kunde med

* Professor i historia; fakultetsopponent

stor säkerhet förutspå på vilket sätt som historien skulle utveckla sig. Detta sätt att tänka var, menar Bodensten i Reinhard Kosellecks efterföljd, karaktéristiskt för förmoderniteten. Frånvaron av olika slags framtider gjorde konflikter om samhällsvisioner meningslösa. Kampen i politiken stod i stället mot dem som försökte radera samhällsordningen, inte om hur den skulle kunna omformas. Misstro och misstänksamhet blev en naturlig följd av denna moralpolitiska logik. Men Bodensten studerar inte detta när som helst under förmoderniteten, utan 1735–1743 då han menar att politiseringen ökade kraftigt. Utifrån detta formulerar han avhandlingens syfte som är att studera hur och varför en moralpolitisk logik strukturerade frihetstidens politik.

Erfarenhetsrummet finns avlagrat i språket, menar Bodensten. Därför är också metoden för att undersöka avhandlingens problem berättelseanalytisk. Berättelser skapade verkligheten, möjliggjorde handlande i verkligheten, skänkte mening, legitimerade och gjorde verkligheten överskådlig. Bodensten utser därvid en rad begrepp som ger ledning till hur källmaterialet ska studeras: det handlar om narrativa grepp som intrig, karakteriseringar, troper och sensmoral. Det handlar om temporalitet, som förklarar nuet och hur intrigen periodiseras. Berättelserna kan också innehålla handlingsimperativ. Det kan också uppstå så kallad narrativ dissonans, det vill säga att verkligheten och berättelsen inte riktigt fungerar ihop. Berättelsernas långa linjer studeras emellertid också i förhållande till en kortsiktig, samtidspolitisk temporalisering. Förutsättningen för att göra studien är Ingemar Carlssons bibliografi över handskrivna politisk litteratur vilken katalogiserar tusentals korta och långa politiska skrifter från hela frihetstiden av vilka Bodensten valt ut omkring 400 från undersökningsperioden.¹ Bodensten kompletterar detta material med dagböcker, skillingtryck, riksdagstal, predikningar och förordningar, nedslag i moraliska veckoskrifter, dramatik och historieskrivning.

I kapitel 2 utvidgas och preciseras diskussionen om det moralpolitiska erfarenhetsrummet, och här presenteras också några av avhandlingens viktigaste insikter. Två centrala och övergripande erfarenheter och förväntningar identifieras: den republikanska och den lutherska. Den förstnämnda är idéhistoriskt allmängods, den andra ett viktigt och allt för ofta förbisett politiskt erfarenhetsrum. Grunden i den lutherska erfarenheten var att människan var en moralisk bristvarelse, fördärvad och ond sedan syndafallet och med svag motståndskraft mot begär. Därför hade överheten en central roll i att upprätthålla den normativa samhällsordningen. Den republikanska traditionen var betydligt mer långlivad och betraktade män-

1. Ingemar Carlsson, *Frihetstidens handskrivna politiska litteratur: En bibliograf* (Göteborg 1967).

niskan som ett politiskt djur. I båda fallen lurade faran om förställning, om medborgare som inte alls främjade allmännyttan och lutheraner som bara var munkristna. Skärskådning av andra blev därmed av yttersta vikt för att undvika samhällets ruin.

Kapitel 3 ägnas åt vad Bodensten menar är en nytolkning av den frihetstida politiseringen och betydelsen av muntlig och skriftlig politisk opinionsbildning kring 1740. Med politisering avses att fler människor fick allt större del i kampen om politisk habilitet och större reellt politiskt inflytande, och också att fler iakttog denna utveckling på avstånd. Kapitlet ägnas även åt att resonera kring spridning och cirkulation av politiska skrifter under 1700-talet. Bodensten för fram två teser: den första lyder att politiseringen i Sverige under frihetstiden börjat redan vid periodens inledning tack vare den frihetstida författningen och partiernas opinionsbildning, och pågick i en social och geografisk "centrifugal" rörelse genom hela perioden, där 1740-talet var särskilt dynamiskt. Den moralpolitiska konflikten drev på ytterligare eftersom den ökade mistänksamheten. Den andra viktiga postulatan, där Bodensten följer Robert Darnton, är att spridningen och cirkulationen av skrifter fungerade i ett sammanflätat kommunikationssystem som var inkluderande, intertextuellt och intermedialt. Handskrivna texter kunde nå långt genom att de skrevs av, sattes upp i staden, diskuterades och viskades om och ibland kom i tryck. Texterna bör inte betraktas som att de enbart nådde en snäv politisk och social elit; de nådde betydligt fler anser Bodensten.

De två följande empiriska kapitlen undersöker hattberättelsen i förhållande till den underkastelse som Sverige hade varit utsatt för under Arvid Horns tid både vad gäller hans egen regering och Sveriges förhållande till utländska makter. Kapitlet visar en förvånansvärt sammanhängande berättelse där en konflikt mellan frihet och herravälde stod i centrum. Berättelsen talade om ett moraliskt förfall och en underkastelse som hade tagit sin början redan vid Stora nordiska krigets slut. Horns regim karakteriserades som feg, passiv, "nesligt stillasittande", och sömning i enlighet med det lutherska erfarenhetsrummet. Medborgarnas dygd avgjorde rikets och frihetens bestånd och manade till handling för att återskapa den förlorade friheten och avsätta den passiva regimen, och vad bättre då än att gå till anfall mot ryssen? I och med slaget vid Villmanstrand 1741 inleddes enligt hattberättelsen en moralisk restauration där dygd, allmännytta och frihet återupprättades. Efter hattarnas maktövertag följde dock ingen restaurering, men hattskrifterna förklarade detta med en tilltagande splittring och söndring i riket. Ansvaret lades hos de politiska motståndarna som drevs av hämndlystnad, avund och vrede. Debattglädjen måste därmed hämmas för att hindra att ytterligare personer lockades in i mössornas splittrande

egennyttia. Hattberättelsen sökte i stället enighet och ett återuppriktande av dygden hos medborgarna genom att de skulle sluta lyssna på locktonerna från mössorna och vända ryggen till allt vad partier hette. Repression och misstänksamhet måste råda från överhetens sida för att bevara samhällsordningen och medborgarna måste vara vaksamma och ägna sig åt demaskering av motståndarnas förförliska fasad.

Kapitel 6 ägnas åt hur mössberättelsen gjorde den politiska splittringen sedan 1730-talet begriplig. Den tog sin början i ett nyligen förlorat dygde- och lyckotillstånd, som hade avslutats av ondskefulla förförare som ägnat sig åt falska stämplingar i rådet och lyckats avsätta Arvid Horn och ett flertal riksråd. Hattarnas angrepp mot Horn hade besjålats av maktbegär, egen nytta och ärelystnad och de hade uppsåtligen ägnat sig åt att fördärva regeringsformen och bereda väg åt ett pöbelvälde. De hade också drivits av ett ungdomligt, omoget raseri in i ett krig som betecknades som äventyrligt och som hotat rikets fortbestånd. Kriget mot Ryssland blev en provosten som avslöjade hattarnas egenlystiga vilja att rädda sina egna skinn. Mössornas syn på opinionsbildning var pessimistisk, i det att allmänheten var en åker där förförarna sådde sin säd. Men den propagerade inte alls för tystnad såsom hattberättelsen gjorde, vikten av att demaskera hattarna var allt för stor.

Den moralpolitiska metaberättelsen diskuteras i kapitel 7. De antika lärdomarna framstod som särskilt betydelsefulla, där dessa politiska erfarenheter var direkt överförbara på frihetstidens politik. Både hatt- och mössberättelser reflekterade en sluten, cirkulär framtidssyn, frågan var bara var någonstans i cykeln man befann sig, i uppgång eller förfall. Samtidigt borgade denna betoning på moral möjligheten till moralisk uppräckning och en räddning ur förfallet: om alla lade undan sina enskilda intressen skulle också motsättningarna försvinna. Vissa hade emellertid större förmåga att agera dygdigt än andra. Ett politiskt subjektskap definierades på moraliska grunder där den dygde medborgaren och den enfaldige undersåten framstod som varandras motsatser. Det är mot denna bakgrund som Bodensten vill se den misstro och höga konfliktnivå som präglar partiberättelserna – även om logiken i sig är ett förmodernt fenomen är dess manifestation specifikt frihetstida. Det är sannolikt, menar Bodensten, att texterna fått stor spridning och cirkulation både geografiskt och socialt. Därmed anser också Bodensten att hatt- och mössberättelserna och deras variationer av teman kring dygd, moral, förförelse och förräderi, frihet och enighet spelade en avgörande roll för frihetstidens politisering.

Bodenstens avhandling är i många stycken ett elegant verk, betoningen av den förmoderna tidsuppfattningen sätter in tidens fördömande retorik i ett logiskt sammanhang bortom de dagspolitiska konfliktlinjerna. De lutherska och republikanska erfarenheterna är övertygande analyserade och presen-

terade. På ett välbehövligt sätt har Bodensten lyft fram det lutherska arvet i den politiska debatten och visar ingående hur lutherska och republikanska influenser kompletterade varandra och skapade en kraftfull tolkningsram för den samtida politiska händelseutvecklingen. Bodensten visar vilken fantastisk argumentsarsenal som stod till buds för den som ville delta i den frihetstida politiken, men också hur anpassningsbar och flexibel den var när händelserna inte utspelade sig så som erfarenheten sade att de borde. Till detta kommer att han lyfter fram den vikt som tidens syn på människan som samhällelig och moralisk varelse hade för dagspolitisk debatt. Särskilt intressant är, tycker jag, resultaten kring synen på den opinionsbildning de själva ägnade sig åt (tystnadens imperativ). Avhandlingen bygger på ett gediget källmaterial. Analyserna är finkänsliga och noggranna och den berättelseanalytiska metoden fungerar väl.

Elegansen döljer också i viss mån avhandlingens problem. Det är med lätt hand som Bodensten ibland bortser från källmaterialets inbyggda tendens, glider från sannolikhetsresonemang till fastslagen slutsats, eller ger en förvillande bild av tidigare forskning. Källorna till avhandlingen har Bodensten hämtat hos Carlssons bibliografi och han diskuterar Carlssons urval och vilka luckor som finns i den. Fler och större luckor finns emellertid, inte minst gällande kvinnliga författare och religiöst präglad litteratur, båda av vilka har stora politiska implikationer. Oavsett anledning till att materialet uteslutits uppmärksammas i mindre grad hur detta kan påverka resultaten; att partiberättelserna och adeln är starkt framträdande är betingat av Carlssons utgångspunkter.

Frågor kan också ställas kring vilken roll den handskrivna litteraturen har haft och hur cirkulationen sett ut. Här har Bodensten inte gjort en egen undersökning, utan bygger på tidigare forskning. Samtidigt sker här en glidning från det att Bodensten säger sig alls inte vara intresserad av cirkulationen av texterna (s. 47), till att cirkulationen föreges ha skett till stora delar av befolkningen (s. 158). Detta ligger sedan till grund för att dra slutsatsen att allt fler människor kom att både erkännas som politiska subjekt och skaffa sig ett större reellt politiskt inflytande – en slutsats Bodensten menar vara ny fast den återfinns i tidigare forskning Bodensten hänvisar till. Robert Darn-ton's studier av fransk opinionsbildning som inkluderande, intertextuell och intermedial leder Bodensten att konstatera att kommunikationen troligen inte kan hänföras till ett exklusivt socialt sammanhang. Några sidor senare är det ett faktum (s. 153, 158).

Inget av detta är emellertid undersökt, fastän det är fullt möjligt. Bodensten använder inte någon mediehistorisk metod för att undersöka cirkulationen eller politiseringen. Det förs inga resonemang om huruvida författarna avsåg att deras texter skulle spridas. Inte heller undersöks gener, tilltal

eller språket texterna var skrivna på, papper, handstil, utformning, bevarandegrad, inbindning, noggrannhet vid kopiering, låneord, allusioner som är inkluderande eller exkluderande. Dock är det inte oävet att dra slutsatsen att texter med titlar som "I sällskap taltes om the argonauters Iason"² knappast vände sig till allmogen, eller att varna för att män ska bli feqa som kvinnor (s. 181) inte i första hand kan tänkas verka inkluderande för kvinnor. Många indikationer finns alltså på att cirkulationen inte var fullt så omfattande som Bodensten vill hävda, utan att adelsmän gärna vände sig till varandra i första hand. Kontentan blir att jag inte kan dela Bodenstens uppfattning om hur politiseringsprocessen gått till eller vilken räckvidd den haft.

Räckvidden av avhandlingens resultat hade vunnit på en mer ingående diskussion av tidigare forskning. Patrik Wintons och Peter Hallbergs forskning avfärdas med det nymodiga uttrycket "sociomateriell" eftersom de menar att nätverksrelationer har haft en betydelse för politisering, samtidigt som noter används på ett sådant sätt att det verkar som om Bodensten dragit slutsatser som i själva verket återfinns hos Winton.³ Ingemar Carlssons arbeten hade förtjänat en mindre ogin behandling. Av Bodenstens framställning kan man få intrycket att ingen lagt märke till de moraliska dimensionerna av den politiska litteraturen tidigare, eller att det var en livaktig politisk debatt under partiernas tillkomstskede, och att Ingemar Carlsson visserligen gjort en bibliografi över den, men litteraturen är relativt oanvänd (s. 50). Carlsson skrev emellertid en avhandling 1966 baserad på precis samma källmaterial som Bodensten använder och har återkommit till materialet i senare verk.⁴ Bodensten säger också att Carlsson lite raskt avfärdar att studera moraliska berättelser i tidens handskrivna litteratur genom att omtala det som "den politiska debattens och propagandans standardarsenal" (Carlsson citerad hos Bodensten, s. 32). Men Carlsson lägger stor vikt vid precis detta och säger att det är "en lika betydelsefull omständighet" som släktskapsband vid partibildningen. Han omtalar personliga motiv som politikens "drivfjäder".⁵ Göran Nilzén som studerat samma material som Bodensten, utifrån likartade frågeställningar, hade även han kunnat förlänas en mer genomsläpplig behandling.⁶ Problemet är, menar jag, inte att det inte finns skillnader i

2. Carlsson (1967) nr 136.

3. Bodensten (2016) s. 111 not 209 och 211; Jfr Patrik Winton, *Frihetstidens politiska praktik: Nätverk och offentlighet 1746–1766* (Uppsala 2006) s. 302–312.

4. Ingemar Carlsson, *Olof Dalin och den politiska propagandan inför lilla "ofreden": Sagan om hästen och Wår-Wisa i samtidspolitisk belysning* (Lund 1966); Ingemar Carlsson, *Parti – partiväsen – partipolitiker 1731–43: Kring uppkomsten av våra första politiska partier* (Stockholm 1981).

5. Carlsson (1981) s. 81–83, 160, 162. Carlsson diskuterar även många av de politiska begrepp som Bodensten drar slutsatser om: jfr t.ex. Bodensten (2016) s. 267 med Carlsson (1966) s. 222–227, 236–241 och Carlsson (1981) s. 83.

6. Jfr t.ex. Göran Nilzén, *Studier i 1730-talets partiväsen* (Stockholm 1971) s. 140 med Bodensten (2016) s. 296 not 832 och 833.

Bodenstens analyser i förhållande till Carlsson och andra – det gör det, inte minst i tyngden de lägger vid moraliskt präglad debatt – utan att det finns en tendens att tona ned andras utgångspunkter och resultat. Vid enstaka tillfällen tycker jag inte att framställningen av tidigare forskning ser rättvis ut. Jag uppfattar att effekten blir att avhandlingen framstår som mer självständig i förhållande till tidigare forskning än den i själva verket är.

Bodenstens egen berättelse om frihetstiden är också värd att uppmärksammas, både för bidraget med den nydanande teoretiska ramen och för hur han förhåller sig till den tidiga frihetstidsforskningen. Som nämnts ovan uppfattar Bodensten politisering som en centrifugal rörelse. Den gick från adeln ut till allmogen: bönder var objekt för andras politiseringsiver, inte aktörer med en egen agenda (se t. ex. s. 107, 292, 350). Därmed råder en viss likhet med äldre forsknings syn på allmogens politiska roll. När Bodensten talar om drivkrafterna bakom den politiska utvecklingen finns likaså släktskap med resonemang hos Carl Gustaf Malmström och Fredrik Lagerroth. Bodensten skriver att "som drivande i denna centrifugala politiseringsprocess uppfattar jag de politiska konflikterna – särskilt partikonflikterna – och aktörernas aldrig sinande behov av politiskt stöd." (s. 106, se även s. 108) Fredrik Lagerroth fann även han att det var partikonflikterna mellan hattar och mössor som drev på utvecklingen: "De voro tvenne tvistande tvillingbröder, men är det icke just genom dialogen mellan dem som utvecklingen skrider framåt."⁷ Likaså ansåg Carl Gustaf Malmström att misstron mellan politikerna var en avgörande politisk drivkraft.⁸ Skillnaden gentemot Malmström, men framför allt Lagerroth, är var gränsen mellan nytt och gammalt dras och vart utvecklingen var på väg. Lagerroth såg den moderna parlamentarismens genombrott i frihetstiden, Bodensten finner i stället den förmoderna politikens sista suckar.

Bodenstens avhandling är ett imponerande verk som för in lutherskt och republikanskt idégodis på ett konsekvent sätt i den frihetstida politiken. Avhandlingens viktigaste bidrag är dess tolkning av det moralpolitiska erfarenhetsrummet – det har en räckvidd bortom avhandlingens empiriska ram. Berättelseanalysen är också metodiskt stringent och fruktbar. Slutsatserna om politiseringsprocessen dras å andra sidan med hjälp av antaganden. Tidigare forskning hade kunnat diskuteras på ett mer transparent sätt. Vad gäller politikens drivfjäder, slutligen, verkar tiden i viss mån ha rört sig cykliskt, tillbaka till den tidiga frihetstidsforskningen.

7. Fredrik Lagerroth, *Frihetstidens författning: En studie i den svenska konstitutionalismens historia* (Stockholm 1915) s. 315. Se även begreppen "riksfäder" respektive "grundlagsfäder" hos Lagerroth (1915) s. 5 (opag.) resp. Bodensten (2016) s. 103.

8. Carl Gustaf Malmström, *Sveriges politiska historia från konung Karl XII*, vol. 2 (Stockholm 1895) s. 244–245.